ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ—«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ № 10 1971

ՍՏԵԼԼԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XII ԴԱՐՈՒՄ

(Ըստ Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերի)

Հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացումը սերտորեն կապված է ընդհանուր բժշկության ու բժշկագիտության զարգացման հետ։ Եվ դա պատահական չէ. ամեն անգամ, երբ որևէ բնախոսական, կազմախոսական, ախտաբանական կամ այլ բժշկագիտական գաղափար հասունանում է, սրա արտահայտման համար լեզուն ստեղծում է գիտական անվանում՝ տերմին։

Տերմինակերտման ուղիները հիմնականում երկուսն են։ Տերմին դառնում են տվյալ լեզվի սովորական բառերը՝ սահմանազատվելով և կորցնելով ընդհանուր լեզվին հատուկ բազմիմաստությունը և հուզաարտահայտչականությունը, կամ էլ այդ ընդհանուր նշանակության բառերից տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցներով կազմվում են նոր տերմիններ։ Տերմինակերտման երկրորդ ճանապարհը պատրաստ օտար տերմինի փոխառությունն է։ Հայ բժշկական տերմինաբանությունը հարստացել է հիմնականում առաջին ճանապարհով՝ բնիկ հայերեն բառերից տերմիններ ստեղծելով։

Ե. Մելիք-Փարսադանյանը[1] վերլուծելով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության (V դ.) բժշկական և բնագիտական տերմինները, նշում է, որ ս. Գրքի մեջ հանդիպող 175 բժշկական և բնագիտական բառերից 128-ը (այսինքն 73 տոկոսը) հայերեն բառեր են։ Նույն հեղինակը ուսումնասիրելով մի շարք այլ գործեր, որոնց թվում նաև Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի VIII դարում կատարված հայերեն թարգմանությունը, հանգում է այն եզրակացության, որ «Ընդհանուր առմամբ մինչև 10-րդ դարը հայ գրականության մեջ գործ են ածված մոտ 900 բժշկական և բնագիտական արմատական բառեր և տերմիններ, որոնց մեջ հունարեն բառերը կազմում են միայն 10 տոկոսը»։

Նույն հոդվածում պիտի փորձենք վերլուծել հայ բժշկական տերմինաբանության վիճակը հետագա ժամանակներում, երբ արաբական բժշկությունը գրավել էր տիրապետող դիրք համաշխարհային բժշկության մեջ, և արաբերենը դարձել իսլամական Արևելքի գիտության լեզուն։ Մեր ուսումնասիրության առարկա են հանդիսացել 12-րդ դարի հեղինակներ Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերը։ Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մար-

1 Ե. Մելիք-Փարսադանյան, *Հայ հին բժշկական և բիոլոգիական լեքսիկայի ծագման մասին, «Հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմության սեկտորի աշխատություններ», Երևան, 1949, էջ 115—123։*

գոյն» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան ձեռ. 1978, 549, 8397, 4268, 1814 և այլն) և Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» (ձեռ. №№ 715, 5622, 464, 8493) գործերում բժշկական տերմինների ընդհանուր թիվը կազմում է 280, որոնցից միայն 70-ը օտար փոխառություններ են, իսկ մնացած 210-ը, այսինքն 75 տոկոսը, հայերեն[2]: Վերջիններիս զգալի մասը մնացել է մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդում և պատմական տարբեր շրջաններում (գրաբար, միջին հայերեն, ժամանակակից գրական լեզու) պահպանել է իր ձևաիմաստային գոյությունը: Դրանցից են **արմունկ**, **ատամ**, **լեզու**, **գլուխ**, **ոսկր**, **ոտՆ**, **սերմ**, **փայծաղ** և այլն: Ըստ մեր հաշվումների Մխիթար Հերացին օգտագործել է 27 նոր տերմին, որոնք չեն հանդիպում նրանից առաջ, այլ աղբյուրներում, իսկ Ամիրդովլաթի, չնայած նրա գործի ծավալը շատ ավելի մեծ է, 37: Բուն հայերեն տերմինների մի մասը ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր բժշկական տերմինաբանական նշանակությունը՝ շարունակելով մնալ ընդհանուր լեզվի կենսունակ տարր: Օրինակ՝ **աղբիւր** բառը Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործում օգտագործված է lacus lacrimalis, **արտասուքի աղբյուր** իմաստով: Արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ այն փոխարինվել է **արտասվալիճ** տերմինով: **Գործ** տերմինը Ամիրդովլաթը և Մխիթար Հերացին օգտագործել են junctio-ի իմաստով, այժմյան բժշկական տերմինաբանության մեջ այն փոխարինվել է **գործառնություն** տերմինով: **Բաղձ** բառը Ամիրդովլաթի մոտ օգտագործվել է appetitus իմաստով: Այժմ բժշկական աշխատություններում այն չի գործածվում՝ զիջելով իր տեղը **ախորժակ** բառին:

Դրանից բացի միջնադարյան բժշկական գրականության մեջ լայն տարածում ունեցող մի շարք տերմիններ այժմ բոլորովին հնացել են և համարվում են արխաիկ ձևեր: Այսպես, օրինակ, **բէճ** (այժմ՝ 1. **բիակ**, 2. **ուս**), **աղէճուռ** (այժմ՝ **աղիք**), **առատաղ բերանի** (այժմ՝ **քիմք**), **լիսեռ** (այժմ՝ **ողն**), **փող ջնդ** (այժմ՝ **տեսաներդ**) և այլն: Դրանք չեն դիմացել ժամանակի քննությանը, մեր կարծիքով՝ տերմինի անորոշության պատճառով: Օրինակ՝ **լիսեռ** բառը տարբեր շրջաններում նշանակել է 1. **ողն** (vertebra), 2. **ծնկոսկր** (patella), 3. **սրուք** (tibia): Ամիրդովլաթի «Մարդակազմութեան» մեջ արտացոլված է առաջին նշանակությունը՝ **ողն**: Հետագայում բժշկական տերմինաբանության ավելի զարգացած պայմաններում, հավանական է, ավելի հարմար են գտել առանձին տերմիններ ունենալը և հին **լիսեռ**-ը կորցրել է իր նշանակությունը և դարձել արխաիկ: Նույնը կատարվել է **ջրենդ** տերմինի հետ, որը ունեցել է բազմակի նշանակություններ՝ 1. **միզանցք** (urether), 2. **մեզ** (urina), 3. **առնանդամ** (penis): Հետագայում այս բոլոր նշանակությունների համար ստեղծվել են նույնպես առանձին տերմիններ և հին **ջրենդ**-ի իմաստը մթագնվել է:

Որոշ դեպքերում այդպիսի բազմիմաստ տերմինը պահպանվել է արդի տերմինաբանության մեջ շնորհիվ այն բանի, որ նա սկսել է մշտապես արտահայտել այդ բազմակի նշանակություններից միայն մեկը: Օրինակ, **ջիղ** տերմինը Ամիրդովլաթի մոտ բազմիմաստ է. այն գործածվում է՝ 1. **նյարդ**-ի (nervus), 2. **ջիլ**-ի (tendo), 3. **մկան**-ի (musculus) նշանակությամբ, մինչդեռ Մխիթարի մոտ **ջիղ**-ը արդեն միշտ օգտագործվում է **նյարդ**-ի իմաստով: Նույնն ենք գտնում հետագայում Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» գործում:

Այսպիսով, իմաստի նեղացման և սահմանազատման հետևանքով **ջիղ**-ը պահպանել է իր նշանակությունը արդի բժշկական գրականության մեջ (**նյարդ**-

---

[2] Հաշվարկ՝ վերջում տրվում է այդ բառերի ցանկը:

ներվ զուգահեռ ձևերի կողքին)։ Հետաքրքրական է, որ Մխիթար Հերացին, Աբուսայիդի ժամանակակիցը, ավելի ճիշտ է հասկացել տերմինաբանության մեջ իշխող առաջադեմ միտումը, քան Աբուսայիդը։

Նույնը կատարվել է երակ տերմինի հետ, որը Աբուսայիդի մոտ ունի բազմակի նշանակություն՝ 1. անոթ (vas), 2. երակ (vena), 3. ջիղ, նյարդ (nervus). Մխիթարը այստեղ էլ կատարել է սահմանազատում, նա նյարդը երբեք չի անվանում երակ, վերջին տերմինը օգտագործելով միայն անոթ-ի իմաստով (հետագայում այս տերմինի իմաստն ավելի նեղացավ և այն պահպանեց միայն իր երակ-vena նշանակությունը)։

Այսպիսի օրինաչափություն նկատվում է նաև այլ տերմինների նկատմամբ։ Օրինակ, բազուկ տերմինը, որն արտահայտել է 1. թև և 2. թևի մաս (ուսից մինչև դաստակը, կամ արմնկից մինչև դաստակը), Աբուսայիդի մոտ ունի նախաբազկի ոսկրի՝ ծղիկի (ulna) իմաստ։ Արդի տերմինաբանության մեջ այն նշանակում է brachium (հուն. βραχίων), այսինքն՝ թևի մաս ուսից մինչև արմունկ։ Արխաիկ նշանակությամբ այն տարածված է ժողովրդական միջավայրում նաև այսօր։ Կամ էլ ծղի, ծղիկ տերմինը, որը Աբուսայիդի մոտ ունի այժմյան բազկոսկր-ի (brachium) նշանակությունը, արդի գրականության մեջ ստացել է (ulna-ի) նախաբազկի միջային ոսկրի նշանակություն։ Այդ տերմինն էլ ունեցել է բազմակի նշանակություն՝ brachium-ից բացի նաև 1. ամբողջ թև. 2. ոտք. 3. ոլոք։ Իմաստային սահմանազատման և նեղացման ճանապարհով նա հարատևեց մինչև մեր օրերը և անցավ արդի բժշկական տերմինաբանությանը ծղիկ (ulna) իմաստով։ Նախաբազկի կողմնային ոսկրի՝ ճաճանչի (radius) անվանումը Աբուսայիդի մոտ դեռևս գոյություն չունի։

Բոլոր դեպքերում չէ, որ տերմինները այդ ճանապարհով պահպանել են իրենց գոյությունը՝ ցուցաբերելով ճկունություն։ Օրինակ, նուռ տերմինը, որը Աբուսայիդի մոտ իր չորս իմաստներից (1. ոտք. 2. թև. 3. ոտքի մաս ազդրից մինչև ծունկը. 4 կոնքոսկր) պահպանել է միայն մեկը՝ կոնքոսկր, դուրս է մղվել արդի բժշկական տերմինաբանությունից, սակայն մնացել է ընդհանուր լեզվի և հատկապես ժողովրդական լեզվի շրջանառության մեջ։ Այդ կարելի է ասել նաև մի քանի այլ տերմինների մասին, որոնք հանդիպում են Աբուսայիդի գործում և հատուկ են միջին հայերենին, ինչպես աչկալ (կույր), աղէնոտ, կռնուկ, դամարցաւ (phlebitis, երակաբորբ)։ Վերջին դեպքում դամարցաւը դարձել է դմուրցաւ։ Սրանք նույնպես դուրս են մնացել գիտական տերմինաբանությունից, սակայն դեռ հանդիպում են ժողովրդական միջավայրում։ Նրանց տեղն են գրավել բնիկ հայերեն բառերը, որոնք ընդհանուր են և գործածական հայերենի բոլոր շրջաններում (կույր, անճառ, աղիք)։

Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերում տերմինի բազմիմաստության կողքին հանդիպում ենք նաև համանիշության երևույթների։ Այս տեսակետից շատ հարուստ է թաղանթ (membrana, tunica) տերմինը, որը միջնադարում երևան է գալիս 5 համանիշներով՝ 1. աստառ. 2. մաշկ. 3. միզն. միզդ. 4. մորթ. տապաղայ։

Սրանցից երկուսը՝ մաշկ և մորթ, արդի տերմինաբանության մեջ բնավ չեն արտահայտում թաղանթի իմաստ, այլ միայն նշանակում են մաշկ (corium, derma, cutis)։ Արաբերենից փոխառված տապաղա-ն վաղուց է մոռացվել, իսկ միզն, միզդ-ը և աստառ-ը հնացել են։ Արդի բժշկական տերմինա-

բանության մեջ նրանց փոխարինել են հետևյալ համանիշները՝ բաղաճ, պառուտակ, պատյաճ: խոց (ulcus, helcos) տերմինը նույնպես ունի համանիշների մի խումբ՝ 1. կարճայ, 2. բաթ, 3. խաղավարտ. *«Եւ անուանեն կարհայ և բաթ, և խաղաւարտ այլ ասեն» (ձեռ. № 715, 161բ): Սրանցից արդի տերմինաբանության մեջ պահպանվել է միայն* խոց *տերմինը:*

Աբուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական աշխատություններում օգտագործված բժշկական տերմինների հայկական շերտը ապացույց է հայերեն լեզվի հարստության և ճկունության, որը հնարավորություն է ընձեռել ստեղծելու ուրույն և ճոխ բժշկական տերմինաբանություն:

Սակայն հայ բժշկությունը, սրա հետ միասին և հայկական տերմինաբանությունը, երբեք չեն մեկուսացել չինական պարիսպով, այլ օգտվել են առաջադեմ ազգերի գիտություններից՝ միշտ հարստանալով նրանց գանձերով: Այդպիսի սերտ կապեր դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել հայ և հունահռոմեական բժշկության ու բժշկական տերմինաբանության միջև: Հունարեն և լատիներեն տերմինները հաճախ են գործածվել հայ բժիշկների կողմից: Այդ տերմինների հիման վրա ստեղծված X դարի հունարեն-հայերեն բառարանը՝ «Բառք Գաղիանոսի բժշկարանի», ընդգրկում է մոտ 400 բառ: Սրանցից միայն մի փոքր մասն ստացավ լայն կիրառում և հարատևեց մինչև մեր օրերը:

X դարից ուժեղանում է արաբական բժշկության ազդեցությունը: Հայ բժշկական գրականության մեջ արաբական տերմիններն օգտագործվում են ոչ հազվադեպ: Այսպես, օրինակ, ըստ Վ. Թորգոմյանի տվյալների[3]*, Գագիկ Ա-ի օրոք գրված բժշկարանում (X դար) երևան են գալիս արաբական տերմիններ՝* կառուրայ, պուհրան, ճապ, ճալիլայ, պլղամ, սաֆրայ, սավտայ, սապր, մանուճ *և այլն:*

Մեր կողմից ուսումնասիրված Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերի մեջ օգտագործված են 70 օտար տերմիններ, որոնց մեծ մասը (57) կազմում են արաբերենից փոխառված տերմինները: Մնացած օտարաբանությունները, ըստ ծագման, հետևյալ պատկերն են տալիս. հունական՝ 7, պահլավական-պարսկական՝ 3, թաթարական՝ 2, ասորական՝ 1: Այդ 70 փոխառված տերմիններից միայն 20-ը չեն թարգմանված և չունեն հայերեն զուգահեռ տերմիններ: Դրանք վերաբերում են գլխավորապես ճանաչված, լայն տարածում ունեցող հիվանդությունների և գլխավոր հեղահյութերի անվանումներին (սաւֆրայ, լակուայ, ֆալիճ, սաֆրայ, սավտայ) *կամ այն բառերին, որոնք վաղուց փոխառված լինելով, արդեն չէին զիտվում իբրև օտար բառեր և կազմում էին նոր բառաբարդություններ՝ օրինակ.* զեճ-զեճութիւն, անիկ-անիկել, ղալապայ առնել, խումար-խումարութիւն):

Անհրաժեշտ է նշել, որ արաբերեն և մյուս օտար տերմինները բոլոր ձեռագրերում գրվել են հայատառ: Հայերեն և օտար լեզուների, առանձնապես արաբերենի, հնչյունական զգալի անհամապատասխանությունները ստեղծում են դժվարություններ բառարանի օգնությամբ օտար տերմինի ծագումը պարզելու համար: Նյութի վերլուծության հիման վրա (տե՛ս ստորև տրված աղյուսակը) մենք հանգում ենք միջնադարում արաբերեն բաղաձայնների հայերեն

---

3 Վ. Թորգոմյան. *Հայ բժշկական ձեռագիրը Ս. Ղազարու վանքին. Բազմավէպ, 1923, էջ 7—11, 39—43, 69—71:*

ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ԱՐԱԲԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Արաբ.	Հայ.	օրինակներ		
ب	պ	رب — պապ		رطوبة — բռուտուպաթ
ت	թ	انتشار — ինթիշար		ملتحمة — մուլթահիմայ
ث	թ	الاثنى عشري — իթնայաշարայ		مثقال — միթխալ
ج	ճ	فالج — ֆալիճ		زجاجي — զուճաճի
ح	հ	قرحة — կարհայ		ملتحمة — մուլթահիմայ
خ	խ	خلط — խիլտ		خمار — խումար
د	տ	سوداء — սավտայ		دقيق — տաքիք
ذ	զ	جاذب — ճազիպ		
ر	ռ, ր	رطوبة — բռուտուպաթ		خمار — խումար
ز	զ	زجاجي — զուճաճի		
س	ս	سكتة — սաքթայ		سوداء — սավտայ
ش	շ	شبكية — շապաքիյայ		شريان — շիրիան
ص	ս	صائم — սայիմ		صفراء — սաֆրայ
ض	զ	عضلة — ազալա(ունր)		هاضم — հազիմ
ط	տ	طبقة — տապաքայ		خلط — խիլտ
ع	յ, հ, —	عنبية — յանապիայ	علة — հիլաթ	عضلة — ազալա(ունր)
غ	ղ	غب — ղալապայ		مغص — մաղսա
ف	ֆ	فالج — ֆալիճ		طبقة — տափիայ
ق	ղ, կ, խ*	قولون — ղուլին	مستقيم — մուստաղիմ	لقوة — լակուայ
ك	ք, կ	سكتة — սաքթայ	شبكية — շապաքիյայ	عنكبوتية — յանկապութիյայ
ل	լ	غب — ղալապայ		لقوة — լակուայ
م	մ	مغص — մաղսա		مشيمة — մշիմայ
ن	ն	عنبية — յանապիայ		شريان — շիրիան
ه	հ	هاضم — հազիմ		هواء — հաւայ
و	ւ, վ	هواء — հաւայ		سوداء — սավտայ

տառադարձության վերաբերյալ որոշ եզրակացությունների, որոնք համընկնում են Կ. Բասմաջյանի[4] և Հ. Կարստի[5] տվյալների հետ։

Արաբերեն այս բառերը փոխառվել են հայերեն բաղաձայնների ձայնային տեղաշարժից հետո (այսինքն միջին դարերում). այդ պատճառով էլ կատարված ձայնաշրջությունը ստանում է իր գրային արտահայտությունը։ Ըստ որում, օտար լեզվի ձայնեղ բաղաձայնները տառադարձվում են խուլերի՝ օրինակ, արաբերենի ب-պ-ի(رب-պապ), د-տ-ի(سوداء-սավտայ), ج-ճ-ի(جاذب-ճազիպ), սակայն արտասանվում են միջին հայերենի լեզվային օրենքների հիման վրա իբրև ձայնեղ հնչյուններ՝ բ, դ, ջ, տալով՝ բաբ, սավդայ, ջազիբ։ Եթե

* Հազվադյուտ է կիրառվում, օրինակ՝ قنينة — խանինէ։

[4] Կ. Բասմաջեան, Ամիրդովլաթ Ամասիացւոյ «Անգիտաց անպէտ». Յառաջաբան հրատարակչին, Վիեննա, 1927, էջ ԺԱ—ԺԲ։

[5] J. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strasburg, 1901.

արաբերեն-հայերեն բաղաձայնների տառադարձության հարցում գոյություն ունի խիստ օրինաչափություն, ապա արաբերեն-հայերեն ձայնավորների տառադարձության ժամանակ ճիշտ տառադարձված բառերի կողքին, օրինակ՝ خمار-խումար, دقيق-դաղիղ, مغص-մաղաս և այլն, մենք հանդիպում ենք անկանոնության երևույթների՝ հայերենում օտար ձայնավորների սղման, արաբերենի տվյալ ձայնավորի դիմաց մի այլ ձայնավորի առկայության: Այսպես, օրինակ, قرحة վերածվել է հայերենում կարհայ-ի (արաբերենի ու-ն դարձել է հայերենում ա), قولون-ղուլին (արաբերենի ու-ն տվել է հայերենում ի), مشيمة-մշիմա (արաբերենի ա-ն սղված է): Կարստ իր «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականության» մեջ (էջ 38) բացատրում է այս երևույթը ոչ թե հայերեն ձայնավորների օրենքների ազդեցությամբ, այլ մեծ մասամբ խոսակցական արաբերենի ազդեցությամբ և մասամբ էլ իբրև ոչ ճշգրիտ, անփույթ տառադարձության հետևանք:

Արաբերեն և այլ օտար տերմինները թարգմանելիս և նրանց կողքին բուն հայերեն տերմիններ ստեղծելիս Աբուսայիդը և Մխիթար Հերացին հանդես են գալիս՝ 1. թարգմանչի, 2. ինքնուրույն տերմիններ ստեղծողի դերում:

Աբուսայիդը առաջինի դերում հանդես է գալիս շատ հաճախ, ավելի կամ պակաս հաջողությամբ: Նա մեծ թվով ստամոքսի և աղիների կազմախոսությանը վերաբերող տերմիններ է թարգմանել արաբերենից:

Ստամոքսի 4 ուժերը՝ Քարշող (جاذب), բռնող (ماسكة), մարսեցնող (هاضم), վարող (دافعة), թարգմանված են բավական հաջող բառապատճենմամբ: Աբուսայիդը, ինչպես տեսնում ենք, օգտագործել է ենթակայական դերբայի ձևը, որը տերմինային կապակցության մեջ որոշչի դեր է կատարում:

Աղիների հատվածներին վերաբերող տերմինները թարգմանելիս (նույնպես բառապատճենմամբ) Աբուսայիդն արդեն այսպիսի հաջողության չի հասնում: Այսպես. ստամոքսանցքի համար թեև նա օգտագործում է արաբերենի պապ (باب դուռ) բառը, բայց տարօրինակ կերպով դրա դիմաց դնում է դռնապան հայերեն ճիշտ տերմինը: Այդ սխալը հետագայում ուղղել է Ամիրդովլաթը՝ արաբերեն باب (դուռ) դարձնելով պավապ بواب (դռնապան): Բայց ելնելով արաբերեն սխալ բառից, Աբուսայիդը կարող էր տալ հայերեն ճիշտ տերմին միայն այն դեպքում, երբ նրան հայտնի լիներ լատիներեն pylorus (դռնապան) ձևը: Այս փաստը և հետագա վերլուծությունից ստացված այլ տվյալներ գալիս են հաստատելու, որ հայ բժիշկները քաջածանոթ են եղել հույն-հռոմեական բժշկության նվաճումներին և օգտվել են նրանցից նույնիսկ արաբական բժշկության ծաղկման շրջանում: Տասներկումատնյա աղիք الاثنى عشري Աբուսայիդը բառացի թարգմանել է՝ երկոտասան և այս էլ որոշ չափով համապատասխանում է լատինական տերմինին (duodenum):

Շատ հաջող է թարգմանված ցամաք աղէնոտ տերմինը, որը ճիշտ և ճիշտ համապատասխանում է ինչպես արաբերեն, նույնպես և լատիներեն տերմինի իմաստին (jejunum صائم), և նույնիսկ պահպանված է բառակապակցության քերականական ձևը: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել, որ արաբ բժիշկները, իրենց տերմինաբանական կարիքների համար, հաճախ դիմել են հույն-լատինական տերմինների օգնությանը՝ մասամբ թարգմանելով

կամ բառապատճենմամբ (ինչպես այդ տեղի է ունեցել վերոհիշյալ դեպքերում), մասամբ էլ պահելով իրենց օտարաբանությունները (colon-قولون, grafidion-[illegible]): Երբեմն էլ նրանք չեն հետևել հունա-լատինական տերմինաբանությանը և ստեղծել են նոր տերմիններ: Այսպես, բարակ աղիների երրորդ մասը, որը ունի լատիներեն ileum (զստային) անվանումը, արաբների մոտ երևան է գալիս իբրև دقيق, որը Աբուսայիդի կողմից ճիշտ է թարգմանված՝ մանր: Արդի հայ տերմինաբանության մեջ սրա փոխարեն գործ է ածվում ուրիշ տերմին՝ գալարաղիք կամ զստաղիք (վերջինս լատիներենի ուղիղ թարգմանությունն է):

Աբուսայիդը բավական անհաջող է թարգմանել հաստ աղիքին վերաբերող արաբերեն տերմինները: Այստեղ ստեղծվում է այն տպավորությունը, որ թարգմանիչը չի հասկացել արաբերեն տերմինները կամ դրանք թարգմանել է իր ինքնուրույն ստուգաբանությամբ[6]: Այսպես, օրինակ, հաստ աղիների առաջին հատվածի արաբերեն الاعور (կույր) անվանումը, որը համընկնում է լատիներենի coecum իմաստի հետ, կամ չհասկանալու պատճառով, կամ էլ որոշ կազմախոսական նկատառումներով թարգմանված է ծուռ: Հաստ աղիների երկրորդ հատվածի արաբերեն قولون անվանումը թարգմանվել է հայերեն ձայնավոր: Արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ օգտագործվում է խթաղիք ձևը (հունարեն κόλον բառի ուղիղ թարգմանություն): Վերջապես, հաստ աղիների ստորին մասը, որը լատիներեն և արաբերեն տերմինաբանության մեջ ունի նույն ուղիղ-ի իմաստը (rectum, المستقيم), հայերենում Աբուսայիդի կողմից անվանված է հիմն և զգայութիւն աղէնուտացն: Արդի գրականության մեջ վերականգնվել է ճիշտ տերմինը՝ ուղիղ աղիք:

Աբուսայիդի կազմախոսության մեջ տեղ են գտել նաև մի շարք աստղագիտական արաբերեն տերմիններ (իրենց զուգահեռ հայերեն ձևերով), որոնք սերտորեն կապված են կազմախոսական հասկացությունների հետ: Աբուսայիդը իր «Մարդակազմութեան» մեջ տուրք է տալիս միջնադարում իշխող միստիկ աստղագուշակային տեսություններին, որոնք կապում էին մարդու մարմնի ամեն մի գործարան արեգակի, լուսնի կամ էլ որևէ մոլորակի ազդեցության հետ: Այսպես, օրինակ, լուսինը համարվում էր ուղեղի և թոքի տանուտեր, արեգակը՝ սրտի, լուսնթագը (արաբ. مشتري Մուշթարի, լատ. Yupiter)՝ լյարդի, Փայլածուն (արաբ. عطارد Ուտարիդ, լատ. Mercurius)՝ լեզվի, Հրատը (արաբ. المريخ Մառիխ, լատ. Mars)՝ լեղապարկի, Լուսաբերը (արաբ. الزهرة Զուհրայ, լատ. Venus)՝ ամորձիքի, երիկամի. Մոլորակների անունները, փաստորեն, դարձել են այդ գործարանների խորհրդանիշներ, և Աբուսայիդը հաճախ ձգտել է բացատրել տարբեր հիվանդությունների բնույթը այդ մոլորակների անմիջական ազդեցությամբ: Օրինակ, նա գրում է. «Երբ որ ծնանի տղայն ի մօրէն, թէ յայն ժամն լուսինն ի պեղծ աստեղատանն լինի, տղին աչքն շլատ լինի և ցաւոտ: Եւ երբ տղայն ծնանի ի մօրէն, և լուսինն ի Զօհալին աստեղատունն լինի, տղայն աչիկոյ լինի» (Ձեռ. № 1978, 103բ): Ի տարբերություն Աբուսայիդի, Մխիթար Հերացին այդ երևույթները

6 Չի բացառված նաև այն հանգամանքը, որ տերմինները կարող են աղճատված լինել ձեռագրում, քանի որ Աբուսայիդի «Վասն ստեղծման աղէնորացն» գլուխը շատ աղավաղված է, և երկար աշխատանքից հետո, Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» համապատասխան հատվածի հետ համեմատություններ կատարելով, մեզ հաջողվեց խաթարված բնագիրը վերականգնել:

փորձում է բացատրել գիտականորեն, կապելով աչքի մկանների բորբոքային պրոցեսների հետ։

Կատարված ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Աբուսաիդը, իբրև թարգմանիչ, երբեմն գտել է ճշգրիտ հայկական տերմիններ, երբեմն էլ շեղվել է ուղիղ ճանապարհից։ Նրա դերը ինքնուրույն տերմիններ ստեղծելու գործում ավելի փոքր է։

Անցնենք Մխիթար Հերացուն՝ իբրև տերմինաբանի բնութագրմանը։ Բարեբախտաբար, մեզ են հասել նրա կազմախոսական գործի այն գլուխները, որոնք վերաբերում են «Աչաց կազմութեան»-ը։ Աբուսաիդի «Մարդակազմութեան» այս մասը շատ թերի է թե՛ գիտական արժեքի և թե՛ տերմինաբանական տեսակետից։ Աբուսաիդը այստեղ տալիս է միայն արաբերեն տերմիններ առանց դրանց թարգմանության. շատ հաճախ էլ այդ տերմինները անճանաչելիորեն աղճատված են, օրինակ խառնիէ-ի (cornea) փոխարեն՝ ղունիէ, շապաքիայ-ի (retina) փոխարեն՝ շպիճնէ, մշիմայ-ի (chorioidea) դիմաց՝ ուշբամիէ:

Մխիթար Հերացու «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աչացն» գործը ունի բարձր մասնագիտական արժեք և փայլում է իր լեզվի հարստությամբ։ Նա այդ գործում իրեն դրսևորել է իբրև իմաստուն բժիշկ և լեզվաբան։ Նա ստեղծում է մի շարք իմաստալից հայերեն տերմիններ, որոնք դադարում են միայն թարգմանություն լինելուց և ստանում են բառակազմական նորաբանությունների որակ։

Հարկ ենք համարում նորից շեշտել, որ Մխիթար Հերացին, ի տարբերություն Աբուսայիդի, ճիշտ կողմնորոշվեց մկան և երակ տերմինների օգտագործման հարցում՝ մոտենալով դրանց կիրառման արդի նշանակությանը։

Աչքի կազմախոսական հայկական տերմինաբանությունն սկսվում է փաստորեն Մխիթար Հերացուց։ Աչքի թաղանթների և հեղուկների համար նա ստեղծել է բառապատճենմամբ հայերեն բարեհնչուն և ճշգրիտ տերմիններ, օրինակ, եղջերենի (լատ. cornea, արաբ. قرنية), խաղողենի (uvea Galeni, عنبية), սարդոստենի (արաբ. عنكبوتية), սառնենի (lens crystallina, جليدي), ձվի սպիտակուցենի (humor aqueus), ապիկենի (corpus vitreum, زجاجي): Դրանցից միայն երկուսն են պահպանված արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ (դրանք են՝ եղջերենի և ապիկենի): Ենի վերջածանցով կազմված այս տերմինները բավական եղան, որպեսզի հետագայում Մխիթար Հերացու տերմինակերտման ուղիով և հետևությամբ ժամանակակից ակնաբուժությունը նույն ածանցով ստեղծեր մի շարք նոր տերմիններ, ինչպես՝ ցանցենի, անոթենի, շաղկապենի, պնդենի (վերջինս ընդօրինակված է Հերացու պինդ մարմին տերմինից և նրա տերմինակազմական սկզբունքով դարձել է պնդենի):

Շատ հետաքրքրական է սառնենի տերմինի պատմությունը։ Այն ստեղծելիս Մխիթար Հերացին իբրև ելակետ ունեցել է արաբերենի جليدي (սառցային) և լատիներենի lens crystallina (բյուրեղային ոսպ) ձևերը։ Նա բառացիորեն չի թարգմանել այս երկու տերմիններից որևէ մեկը, այլ վերցրել է հայերենի սառնենի բառը, որն այն ժամանակ նշանակել է և՛ բյուրեղ, և՛ սառույց։ Այսպիսով, երկու իմաստների համադրության ճանապարհով նա ստեղծել է նոր տերմին, որն ավելի խորն է բնութագրում աչքի այս հեղուկի հատկությունները, քան լատիներեն կամ արաբերեն տերմինները։ Այստեղ Հերացին ցուցաբերել է նոր տերմիններ ստեղծելու բարձր արվեստ։ Օգտվելով հնա-

լատիներեն տերմինաբանության հարստությունից՝ նա ընտրել է ուրույն, հայերեն լեզվին հարազատ ճանապարհ։ Ցավոք սրտի, Հերացու այս հոյակապ տերմինը չեն պահպանել արդի հայ բժշկական բառարանները՝ նրա փոխարեն գործածելով ոսպնյակ տերմինը, որը այդ անվան լատիներենի (lens) թերի թարգմանության օրինակ է։ Ի դեպ հիշենք, որ արաբներն էլ մեզ նման հետագայում մոռացան իրենց جليدي (սառցային) տերմինը և հետևեցին լատիներենին, օգտագործելով عدسة (ոսպնյակ)։

Բացի նշի մասնիկից, Մխիթար Հերացին ստեղծել է մի շարք տերմիններ ած մասնիկով, որպիսիք են՝ կոշրած (conjunctiva, ملتحمة), մազկալած (ոսպնյակի մասին՝ նուրբ ճեղքվածքներ ունեցող), խծկած (occlusio pupillae), փարած (բիբի լայնանալուց լույսի տարածում)։

Ինչ վերաբերում է Մխիթարի երկու այլ տերմիններին՝ սեկ (chorioidea, مشيمة) և արկ (retina, شبكية), ապա սրանք լայն ճանաչում չստացան և փոխարինվեցին արդի տերմինաբանության մեջ անոթենի և ցանցենի տերմիններով՝ երկուսն էլ Մխիթարի ոգով ստեղծված։ Պատմական տեսակետից հետաքրքրական է վերջին տերմինը։ Այն ստեղծելիս մեր բժշկապետը իբրև ելակետ ունեցել է լատիներեն retina (ցանց) և նույն իմաստով արաբերեն شبكية տերմինները։ Հավանական է, որ այն ժամանակ հայերեն արկ բառը արտահայտել է նաև ցանցի իմաստ, բայց հետագայում այդ իմաստը մթագնել է։ Ի դեպ հիշենք, որ Հերացու այս երկու տերմինները, ի տարբերություն նրա այլ տերմինների, չունեն իրենց հարակից ձևերը և մեկուսացված են։

Մի հետաքրքրական հանգամանք ևս. բնութագրելով կոշրած աստառի (աչքի շաղկապենու) հատկությունները, Մխիթար Հերացին օգտագործել է այժմ արխաիկ խոնտամ ձևը։ Հավանական է, որ նա հենց ինքն է ստեղծել այդ տերմինը՝ օգտագործելով խոն, խոչ (արգելք, փուշ), և տամ (ջուլհակի սանր) բառերը, որից ստացել է խոնտամ, այսինքն՝ անհարթ, կոշտ, իմաստն ունեցող նոր բառը։ Ասում են, երբ հոլանդական ֆիզիկոս Վան-Հելմոնտը ստեղծել է գազ բառը, նա մտածել է երկու բառերի մասին՝ Chaos (քաոս) և Geist (ոգի), որոնք յուրովի արտահայտում էին նոր նյութի հատկությունները[7]։ Հավանաբար նույնը պատահել է Մխիթարի հետ։ Եվ այդ գալիս է հաստատելու հայ բժշկապետի մեծ կարողությունը ոչ միայն իբրև բժշկի, այլ տերմինաբանի նաև. խոնտամ տերմինը ստեղծելիս, ըստ երևույթին, նա կարողացել շաղկապենու վրա նշմարել աննշան բշտիկներ, անհարթություններ, որոնք նկարագրված են արդի գրականության մեջ։

Ինչ վերաբերում է հունա-լատիներեն փոխառված տերմիններին, ապա դրանք օտարաբանությունների շարքում գրավում են երկրորդ տեղը, զիջելով միայն արաբերեն տերմիններին։ Պետք է նաև նշել, որ որոշ դեպքերում հունարեն և լատիներեն տերմինները հայերենին անցել են արաբերենի միջնորդությամբ։ Օրինակ, հունարեն κῶλον (լատ. colon) նախ անցել է արաբերենին قولون ձևով և ապա տառադարձվել հայերենում ղուլին (ق-ղ)։ Նույնը կատարվել է հունարեն κωλική, լատ. (colica) խիթք բառի հետ, որը արաբերենում դառնում է قولنج, իսկ հայերենում՝ ղուլինջ և հունարեն γραφίδιον (լատ. grafidion) գրքույկ բառի հետ, որը տալիս է արաբերենում اقرابادين և հայերենում՝ ախրապատին (դեղարան)։

7 *А. Реформатский*, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 113.

Մնացած 4 հունա-լատիներեն տերմինները անցել են հայերենին առանց արաբերենի միջնորդության՝ καφαλική (vena cephalica)—կիֆալ երակ[8], καθολική (vena catholica)—կաթուղիկե, βασιλική (v. basilica)—պասիլիկ երակ: *Ձայնեղների որոշ փոփոխությամբ հանդիպող հունարեն* στόμαχος (stomachus) *տերմինը բավական ճիշտ տառադարձվել է* ստամոքս: *Հավանաբար լատիներեն ծագում ունի* լուսէնիոն *(տեսանելի) տերմինը. (լատիներեն* lux լույս, աչք, տեսողություն *բառի աղճատված ձևը): Այսպիսով, հունա-լատիներեն տերմինները, ուսումնասիրված օտարաբանությունների շարքում գրավելով երկրորդ տեղը (արաբերենից հետո), վկայում են այն խոր ազդեցության և հարատև կապերի մասին, որոնք միշտ գոյություն են ունեցել հունա-հռոմեական և հայ բժշկության միջև նույնիսկ արաբական բժշկության տիրապետության շրջանում[9]: Այս տերմիններն ունեն կազմախոսական կարևոր նշանակություն* (տեսանելի, բազկի մեծ երակներ, ստամոքս, հաստ աղիների ծավալուն հատված) *և եղել են շատ տարածված:*

Աբուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում են պահլավերեն ծագում ունեցող 16 տերմին[10], որոնք շատ վաղուց են անցել հայերենին և այնպես անբաժանելիորեն ձուլվել հայերենի բառապաշարին, որ մեծ մասամբ, բացի վերջին 3—4 տերմինները, չեն դիտվում իբրև օտարաբանություն: Այդ տերմիններն են՝ ախտ, արկ, անդամ, աստառ, անտիճեղիք, ապիկենի, բժիշկ, բազուկ, ճակատ, ճվագ, սկուտակ, երակ, ջիրիկ, պիսակ, զեն, անոկ:

Վերջապես թաթարերենից միայն երկու օտարաբանությունների առկայությունը (ըստ որում, մեկը՝ սնկ, *հետագայում չստացավ ճանաչում և մոռացվեց, իսկ մյուսը՝* ֆուրեջ, *ճիշտ է, հարատևեց մինչև մեր օրերը, բայց ունի հայերեն ավելի հաջող զուգահեռ ձևեր՝* ճարսանիր, վարդածոց) *ապացույց է թաթարերենի աննշան ու պատահական ազդեցության:*

Հետաքրքրական է, որ մեր կողմից ուսումնասիրված տերմիններից միայն մեկը ունի ասորերեն ծագում[11]. այդ մաշկ *(ասոր.* meška*—մորթ) բառն է: Այսպիսով, Վ. Թորգոմյանի[12] կարծիքը այն մասին, որ* Աբուսայիդի *«Մարդակազմութիւն»-ը լի է ասորերեն օտարաբանություններով, չի ապացուցվում, և մենք համամիտ ենք Գ. Հովնանյանի[13] հետ, որը ժխտեց Թորգոմյանի թեզը և բարձր գնահատեց հայ մշակույթին ծառայագրված ասորի գիտնական Աբուսայիդի «Մարդակազմութեան» հայերեն հստակ լեզուն:*

Բացի բառ-տերմինից Աբուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում ենք նաև տերմին-նկարագրության, որը հետագայում,

---

8 Հ. Աճառյանը *«Հայոց լեզվի պատմության» մեջ (մաս 2, էջ 195)* կիֆալը *դասել է արաբերեն օտարաբանությունների շարքում, սակայն ավելի հավանական է թվում այդ բառի հունարեն ծագումը՝* κεφαλική:

9 *Л. А. Оганесян*, История медицины в Армении, Ереван, 1946 т. I, стр. 150—184. Հ. Մ. Ամալյան, *«Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ», Երևան, 1966, էջ 180—183:*

10 Հ. Աճառյան, *Հայերեն Արմատական բառարան, Երևան, 1927—32:*

11 *Նույն տեղում:*

12 Վ. Թորգոմյան, *Հայ բժշկական ձեռագիրք. Բ. Մարդակազմութիւն Աբուսայիդի, Հանդէս ամսօրեայ, 1892, էջ 333—336:*

13 Գ. Յովնանեան, *Հետազօտութիւնք նախնեաց ամկորէնի վրայ, Վիեննա, 1897, 2 հատ., էջ 491—505:*

այլ բժիշկների գործերում դարձավ բառ-տերմին։ Այսպես, օրինակ՝ Աբուսայիդը երկու զգայարաններին տալիս է բառ-տերմին անվանումներ՝ լսելիք, տեսանելիք։ Երկու այլ զգայարաններ՝ ճաշակելիք և հոտոտելիք, նրա մոտ նկարագրվում են և չունեն կոնկրետ տերմինավորում։ Այսպես. «Եւ երակ մի է բերնին առաստաղն կայ. որ զամէն համ իմանայ» (ձեռ. № 715, էջ 176բ)։ «Բ երակ զատարկ ի քիթն յուղարկեաց, որ զանուշ հոտն առնու և յղեղն առաքէ» (ձեռ. № 715, էջ 176բ)։ Այս երկու տերմին-նկարագրությունները մոտ 3 դար հետո Ամիրդովլաթի մոտ տերմինավորվում են՝ դառնալով համ-առնելիք և հոտալիք[14]։ Հինգերորդ զգայարանի՝ շոշափելիքի գաղափարը Աբուսայիդի մոտ դեռևս գոյություն չունի, իսկ Ամիրդովլաթի մոտ հանդիպում ենք նրա նկարագրությանը՝ «Եւ Ե զգայութիւն, որ իմանայ զխոշորն և զկակուղն և զծանրն և զթեթեւն, և այս ի ձեռն է ապաւորեալ, և այս զգայութիւնն կոպիտ է քան զամէնն»։ Հետագայում նա նույնպես ստացավ համապատասխան անուն, որպես բառ-տերմին՝ շոշափելիք։

Տերմին-նկարագրությանը մոտ են Աբուսայիդի մի շարք կազմախոսական տերմինները՝ լուծումն ի վեր՝ փսխումի փոխարեն, լուծումն ի վար՝ լուծ, փորլուծություն իմաստով, արտաքսելն առաջին՝ միզանցքի բացվածքի, և արտաքսելն վերջին՝ հետանցքի սրբանի, ծննդոց տեղ՝ կոնքի և կար արիւն՝ ավշի. ավշային անոթի նշանակությամբ։ Այս տերմինները տերմին-նկարագրության համեմատությամբ արդեն դարձել են ավելի սեղմ, ազատվելով նկարագրության մեջ երկրորդական դեր կատարող բառերից, բայց նրանք դեռ չեն արտահայտում բառ-հասկացության խտացված իմաստը և կրում են անորոշության և պատահականության գծեր։ Այդ պատճառով էլ նրանք չհարատևեցին մինչև մեր օրերը և փոխարինվեցին բուն բառ-տերմիններով, որոնք խտացված ձևով և սեղմ, որոշակի արտահայտեցին կազմախոսական հասկացության իմաստը։

Ընդ որում, նշենք, որ Աբուսայիդի ծննդոց տեղ հայերեն տերմինի փոխարեն հետագայում օգտագործվեց կոնք-ը, որը հունարեն κόγχη (1. խեցի, խեցեմորթի, 2. խեցեմորթու պես գոգավոր աման) բառի փոխառյալ ձևն է։ Հետաքրքրական է, որ այդ կազմախոսական հասկացության համար լատիներենում օգտագործվել է pelvis (տաշտ) անվանումը, որը անցել է փոխառյալ ձևով անգլերենին (pelvis) և թարգմանաբար ռուսերենին (таз), արաբերենին حوض, գերմաներենին (Becken), ֆրանսերենին (Bassin)։ Մինչդեռ հունարենի κόγχη տերմինը հայերենից բացի այդ վերոհիշյալ լեզուներում չունի կոնքի իմաստ, ինչպես սրա պարզ փոխառության մեջ (համեմատիր ֆրանսերենի conque բառը, որը արտահայտում է միայն խեցի, խեցեմորթի իմաստը) և այնպես էլ համապատասխան ռուսերենի раковина, գերմաներենի Muschel, անգլերենի Shell բառերում, արաբերենի صدف-ում։ Նկատի ունենանք նաև, որ այդ տերմինը՝ կոնք (pelvis, Bassin, Becken, таз, حوض) տարբեր լեզուներում առնվել է արտաքին նմանության սկզբունքով, ընդ որում, հայերն այն նմանեցրին խեցեմորթի ձև ունեցող ամանին, իսկ հռոմեացիք և նրանց օրինակով անգլիացիք, գերմանացիք, ռուսները և ֆրանսիացիք՝ տաշտին, ավազանին։

Այդ տերմիններից կար արիւն (այժմ 1. ավիշ, 2. ավշանոթ) տերմինի առկայությունը Աբուսայիդի մոտ ապացույց է այն բանի, որ հայ կազմախոսա-

[14] Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Երևան, 1940, էջ 44։

թյունը դեռևս 12-րդ դարում բավական լավ պատկերացում ուներ մարդու ավշային սիստեմի մասին, որի մանրամասն նկարագրությունը եվրոպական գրականության մեջ երևան եկավ 17-րդ դարում Գասպարո Ազելլիի, Պեկի, Վան-Հոռնի և այլոց գործերում:

Վերոհիշյալ պրիմիտիվ տերմիններից է նաև ջուր տերմինը (արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ secretum արտազատուկ) և նրանից ածականի հարակցությամբ կազմված ենթատեսակ տերմինները՝ ջուր աղի՝ արտասուքի, ջուր լեղի՝ ականջի ծծումբի, ջուր քաղցր՝ թուքի և ջուր հոտած՝ սերմի իմաստով: Սրանցից երկուսի համար՝ ջուր աղի և ջուր հոտած, Աբուսայիդը օգտագործել է զուգահեռաբար՝ արտասուք և սերմ տերմինները, իսկ մնացածները չեն ստացել իրենց հակիրճ ձևը:

Այսպիսով, Աբուսայիդի գործի վերլուծությունը և այն եզրակացությունները, որոնք արվում են Ամիրդովլաթ Ամասիացու գործերը, հատկապես «Օգուտ բժշկութեան»-ը ուսումնասիրելիս, գծում են հայ բժշկական որոշ տերմինների կազմավորման ուղին՝ տերմին-նկարագրությունից դեպի միջակա պրիմիտիվ տերմինը և ապա որոշակի իմաստ արտահայտող կայուն բառ-տերմին:

Ավարտելով Աբուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերի բժշկական տերմինների վերլուծությունը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. 12-րդ դարի հայ բժշկական տերմինաբանությունը գտնվում էր բավական բարձր գիտական մակարդակի վրա. նրա տերմինների ճնշող մեծամասնությունը (75 տոկոսը) կազմում էին բնիկ հայկական բառեր:

2. Հայ բժշկական տերմինաբանությունը սերտ կապեր է ունեցել օտար և հատկապես արաբական և հունա-լատինական տերմինաբանության հետ, օգտվելով նրանց գիտական գանձերից:

3. Հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացման գործում մեծ դեր են խաղացել Աբուսայիդը և Մխիթար Հերացին: Սակայն տերմինակերտման արվեստի և հմտության տեսակետից մենք առաջնության դափնին տալիս ենք Մխիթար Հերացուն ոչ միայն որպես թարգմանչի, այլ նաև որպես տերմինների ստեղծող նորարարի, որպես բժշկական տերմինաբանության մեջ հարատև և կայուն ավանդույթ ստեղծողի:

* * *

Հայերեն բոլոր տերմինների բացատրությունը, ինչպես նաև հունա-լատիներեն և արաբերեն տերմինների ստուգաբանությունը կատարված է հետևյալ բառարանների օգնությամբ.

Աբեղյան Մ., Հովհաննիսյան Լ. և Տեր-Պողոսյան Ա.—Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարան, Երևան 1951:

Աճառեան Հ.—Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:

Աճառեան Հ.—Հայերէն Արմատական բառարան, հ. Ա-է, Երևան, 1927—1935:

Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ.—Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկու հատորով, Վենետիկ, 1836:

Баранов Х.—Арабско-русский словарь, Москва, 1957:

Բաղպաղեան Փ.—Բառարան հայերէնէ-արաբերէն և արաբերէնէ-հայերէն, Պէյրութ, 1960—1964:

Lidell H. G. and Scott R.—Greek—English Lexicon, Oxford, 1940.

Кронберг И.— Латинско-русский и русско-латинский лексикон, Москва, 1870.

Ղարիբյան Ա.—*Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968։*

Մալխասյանց Ստ.—*Հայերէն բացատրական բառարան, 4 հատորով, Երևան, 1944—1945։*

Մելիք-Փարսադանյան Խ., Սեպետչյան Հ.—*Բառարան (անտիպ)։*

Միսքճեան Յ.—*Ձեռն բառագիրք հայերէն-լատիներէն, Հռոմ, 1887։*

Sophocles E. A.—Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, vol. 1 a 2, New York.

ՀԱՅԵՐԵՆ-ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Ըստ Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերի)

Միջնադարյան	Արդի հայերեն	Արաբերեն	Լատիներեն	Հունարեն
*Աղալա(ունք)	մկան, մկաններ	عضلة	musculus	
Ախտ	հիվանդություն, ախտ		morbus	
Ախրապատին	միջին դարերում դեղագիտության և դեղաշինության գիրք	اقرابادين	grafidion	γραφίδιον
Ականջ	ականջ		auris	
Ահոկ	հանցանք, վնաս		noxa	
Ահոկել	վնասել		nocere	
Աղբիւր	արտասվալիճ		lacus lacrimalis	
Աղէկ մանկտիք	չար ոգիներ			
Աղէճորա	աղիք		intestinum	
Աղիք	աղիք, աղիքներ		"	
Աղուաշ	խենթուկ, ցնորված		vesanus	
*Աղտայ մրջպատան	բաշխող և կերակրող			
Այտ	այտ		gena, bucca	
Անդամ	1. գործարան 2. ազդր, ազդրոսկր		1. organon 2. femur	
Անզգայ	զգայությունը կորցրած, անզգա		insensibilis	
Անտիճելիք	խորհրդածություն, մտածողականություն		intellectus	
Աշիկայ	կույր		coecum	
Աչք	աչք		oculus	
*Ապիկենի	ապակենի	زجاجي	corpus vitreum	
Աստառաղն բերնին	քիմք		palatum	

* Որոշ դեպքերում տերմինի ծագումը պարզաբանելու համար արվում են արաբերեն և հունարեն համարժեքներ, իսկ համապատասխան լատիներեն տերմինի բացակայության դեպքում բացատրությունները արվում են հայերեն. աստղանիշով նշանակված են մեր կողմից առաջարկված տերմինները։

Առողջութիւն	առողջություն		sanitas	
Աստառ	թաղանթ		membrana	
Ատամ	ատամ		dens	
Արաղան	դեղնախտ	يرقان	icterus	
Արգանդ	արգանդ		uterus	
Արիւն	արյուն		haema	
*Արկ	ցանցենի	شبكية	retina	
Արմունկ	արմունկ		cubitus	
Արտասուք	արտասուք, արցունք		lacrima	
*Արտաքսելն առաջին	միզանցքի բացվածք		orificium urethrae	
*Արտաքսելն վերջինն	հետանցք, սրբան		anus	
*Ա̈ւար	կույր աղիք	الأعور	intestinum coecum	
*Արհալ	բազիլիկ երակ	الأكحل	v. basilica	βασιλική
Արուք	կղանք		faeces	
	Բ			
Բազուկ	ծղիկ, ծղոսկր		ulna	
*Բաթ	վերք, խոց	بط	vulnus, ulcus	
Բարք	ախորժակ		appetitus	
Բերան	բերան		os	
Բէճ	ուսագլուխ, կռնակ		capitulum humeri	
Բժիշկ	բժիշկ		medicus, jater	
Բիբ	բիբ		pupilla	
Բնութիւն	բնություն, էություն		natura, substantia	
	Գ			
Գիջութիւն	հեղահյութ		humor	
Գլխացաւ	գլխացավ		cephalgia, cephalea	
Գլուխ	գլուխ		caput,	κεφαλή
Գործ	գործունեություն, գործառնություն		functio	

	Դ			
*Դռնապան	դրուն	بواب	pylorus	πυλωρός
*Դռներով աղէձորս	»		"	
Դեղ	դեղ		medicamentum	
Դմուրցաւ, դամարցաւ	երակաբորբ		phlebitis	φλεβῖτις
	Ե			
Ելունդ	թմբիկ, պալար		tuberculum	
Եղջերենի	եղջերենի	قرنية	cornea	
Երակ	1. անոթ		1. vas	
	2. երակ		2. vena	
	3. ջիղ		3. nervus	
Երակ առնել	արյունառություն			
Երես	դեմք, երես		facies	
Երիկամունք	երիկամ		ren	
*Երկոտասան	տասներկումատնյա աղիք	الاثنى عشرى	duodenum	
Երկուորիք	ամորձիք		testiculus, testis, ovulum, orchis	
Երնձկատալ	հորանջել			
	Զ			
Զանկիկ	լեզվակ		lingula	
Զգայութիւնք	զգայարաններ		organon sensuum	
Զեն	վնաս		noxa	
Զենութիւն	վնաս, չարիք			
Զուհրայ	Արուսյակ մոլորակ	الزهرة	Venus	
Զուճաճի	ապակենի	زجاجي	corpus vitreum	
	1. հոդ		1. articulatio	
Զօդուած	2. գործարան		2. organon	
Զօհալ	Երևակ մոլորակ, Սատուրն	زحل	Saturn	

	Ը		
*Ըռուտուպաթ	հեղանյութ	رطوبة	humor
	Թ		
Թաթ	ձեռք, դաստակ		manus
Թաթ ոտից	ոտ, ներբան		pes
Թարթիչ, թարթեանունք	արտեւան, արտեւանունք, թարթիչ		cilium
Թոք	թոք		pulmo
Թուխմայ	ստամոքսի խանգարում, դժվարամարսություն	تخمة	gastricismus
	Ի		
*Իթնայաշարայ	տասներկումատնյա աղիք	الاثني عشري	diodenum
Ինթիշար	բիբի լայնանալուց լույսի ցրվել, սփռվելը	انتشار	
Իշխանական	միտք		intellectus
Իսթիսղայի լահմի	այտուց	استسقاء لحمي	oedema
	Լ		
Լակուայ	դիմային նյարդի լուծանք	لقوة	paralysis n. facialis
Լեզու	լեզու		lingua
Լեղի	լեղապարկ		vesica fellea, cholecystis
Լերդ	լյարդ		hepar
Լիսեռ	ողն		vertebra
Լսելիք	լսողություն		auditus
*Լուծումն ի վեր	փսխում		vomitus, emesis
Լուծումն ի վար	լուծ, փորլուծություն		diarrhoea
Լուծման դեղ	լուծողական		laxantia
Լուծք ջղեր	զույգ ջղեր		nervus gemellus

Լոյս	լույս		lux, lumen	
Լուսաբեր	Արուսյակ մոլորակ		Venus	
Լուսնթագ	Լուսնթագ		Yupiter	
*Լուսէնիօն	տեսաներվ		n. opticus	
	Խ			
Խաղաւարտ	խոց		ulcus	
*Խաղողենի	ծիածան	عنبية	iris (uvea Galeni)	
Խառնուածք	խառնվածք		crasis	
Խառնիլ	եղջերենի	قرنية	cornea	
Խելապատակ	ուղեղապատակ		meninx,	μῆνιγξ
Խելք	միտք, խելք		intellectus	
Խեչափառ	քաղցկեղ		cancer, carcinoma	
Խծկած	բիբի կալնում		obturatio, occlusio (pupillae)	
Խիլտ	հեղանյութ	الخلط	humor	
Խոզք	խոզատանձ		scrofula	
*Խոճատամ	կոշտ, անհարթ, փշոտ			
Խօսք	խոսք		logos	
Խոց	խոց		ulcus, helcos	
Խռչակ	կոկորդ, խռչակ		larynx	
Խուլ	խուլ		surdus	
Խումար	խելագար	خمار	amens	
Խումարութիւն	խելագարություն		amentia	
	Ծ			
Ծաղիկ	ծաղիկ		variola	
Ծամելիք	ծնոտ, ծամելու գործարան		maxilla	
Ծիծ	ստինք, կանացի կրծքագեղձ, ծիծ		mamma	

Ոսկր	բազկոսկր		os brachii, humerus	
Ծննդյան տեղ	կոնք		pelvis	
Ծնունդ	ծնունդ		partus	
Ծոծրակ	գլխատակ, ծոծրակ		occiput	
Ծունկ	ծնկոսկր, ծունկ		patella, rotula	
	Կ			
Կաթ	կաթ		lac	
*Կաթարին	1. ավիշ 2. ավշային անոթներ,		1. lympha 2. vas lymphatica	
Կաթուղիկէ	բազկի երակ		v. catholica	καθολική
*Կամշ	բորբոքային հեղանյութ, մատերիա	قماش		
*Կարհայ	խոց	قرحة	ulcus	
Կեանք	կյանք		vita	
Կիֆալ	կեֆալիկ երակ		v. cephalica	κεφαλική
Կող	կող		costa	
Կողացաւութիւն	պլևրիտ		pleuritis	
*Կոշրած	շաղկապենի	ملتحمة	conjunctiva	
Կոպ (վերին, ներքին)	կոպ		palpebra, blepharon	
Կռճիկ	աճառ		cartilago, chondros	
	Հ			
Հազիմ	մարսեցնող	هاضم		
Հաւայ	օդ	هواء	aer	
*Հիլաթ	հիվանդություն	علة	morbus	
*Հիմն և ուղղութիւն աղեձորացն	ուղիղ աղիք	المستقيم	intestinum rectum	

Հոգի (բնութեան, կենդանութեան, զգայութեան, տեսողական)	հոգի		pneuma	
	Ձ			
Ձայն	ձայն		vox	
*Ձայնաւոր աղէճորտ	խթաղիք		colon	κῶλον
Ձեռն	ձեռք		manus	
*Ձվի սպիտակուցենի	ջրային հեղանյութ		humor aqueus	
*(Նոյր սպիտակուց ձվի)				
Ձուք	ամորձի, երկուորիք		testis, orchis	
	Ղ			
Ղալապայ առնել	հաղթել	غاب		
*Ղուլին	խթաղիք	قولون	colon	κῶλον
Ղուլինջ	խիթ	قولنج	colica	κωλική
*Ղուֆր	համանական է աղավաղված՝ քաֆ, քափ, փրփուր			
	Ճ			
Ճազիպ	քարշող	جاذب		
Ճալիտի	ոսպնյակ	جليدي	lens crystallina	
Ճակատ	ճակատ		frons	
Ճակատին ոսկր	ճակատոսկր		os frontale	
Ճուռ	կոնքոսկր		coxa	
	Մ			
Մազ	մազ		pilus	
Մազկալած	նուրբ ճեղքվածքներ ունեցող			

Մահ	մահ		mors	
Մաղաս	լորձ	مغص	phlegma	
Մաղձ	լեղի		bilis, fel, chole	
(Մաղձ խարտեաշ, Մաղձ սև)				
Մաճառ	ճաճանչային զարկերակ	المجس	a. radialis	
*Մանր աղէճարտ	գալարաղիք, զստաղիք		intestinum ileum	
Մաշկ	թաղանթ		membrana	
Մանիխ	Հրատ մոլորակ	المريخ	Mars	
Մասիք	բռնող	ماسك		
Մատունք	մատ, մատներ		digitus	
Մէջք	թիկն, թիկունք, կռնակ, մեջք		dorsum	
Միթխալ	ծանրության քաշ՝ համապատ մեկ ու կես դրամի և 5,1 գրամի	مثقال		
Միզդ, միզն	թաղանթ		membrana	μήνιγξ
Միզուկ	միզանցք		urethra	
Միս	1. մկան 2. միս		1. musculus 2. caro	
Մկնատամ	որքին		lichen	
Մկունք	մկան		musculus	
Մշիմայ	1. անոթենի 2. սաղմը պատող թաղանթ	مشيمة	1. chorioidea 2. chorion	
Մոռացում	անհուշություն		amnesia	
Մորթ, մորթի	1. թաղանթ 2. մաշկ		1. membrana 2. corium, derma, cutis	
Մսան	մարմնի մսոտ մասը, մանավանդ մեջքից ներքև		musculus ətissimus dorsi (m. gluteus)	

Մուլթահիմայ	շաղկապենի	ملتحمة	conjunctiva	
*Մուհրատիլ	սիրելի, դուրեկան	محبة		
Մուշթարի	Լուսնթագ	مشتري	Yupiter	
*Մուսթաղիմ	ուղիղ աղիք	المستقيم	intestinum rectum	
Մորուս, մօրուք	մորուք		barba	
	Յ			
Յանկապութիւյ	ցանցենի (ոչ տարբերակված մասը)	عنكبوتية	retina	
*Յանապիայ	ծիածան	عنبية	iris (uvea Galeni)	
Յաւելուած	ավելցուկ		cumulus	
Յիմար	խելագար	حمار	amens	
Յիշողութիւն	հիշողություն		memoria	
Յօնք, յունք	ունք		supercilium	
	Ն			
*Ներքին բերանն ստամոքսին	դռունն			
Նուազ մի ամէտրաւ	կողովաձոր (պատենաձոր) դաշխուրան		pylorus	πυλωρός
	Շ			
*Շապարիայ	ցանցենի	شبكية	retina	
Շարժողութիւն	շարժում		actus, agitatio	
Շիրիան	զարկերակ	شريان	arteria	
Շիրիկ	կնճիթ, քունջութ		sesamum	
Շլնի	վիզ, պարանոց		collum, cervix	
Շլութիւն	շլություն		strabismus	
Շունչ	շնչառություն, շունչ		respiratio	
	Ո			
Ողն	ողն		vertebra	

Ողնաշար	ողնաշար		columna vertebralis	
Ոսկր	ոսկոր		os	
Ոտք	ոտ		pes	
Որովայն	փոր, որովայն		abdomen, venter	
	Պ			
Պալղամ	լորձ	بلغم	phlegma	
Պահողութիւն	հիշողություն		memoria	
*Պապ	դրույլ	باب	pylorus	πυλωρός
Պասլիկ	բազկի խոր հիմնական երակ; շահամար		v. basilica	βασιλική
*Պինդ մարմին	պնդենի	صليبة	sclera	
Պիսակ	պիսակ		vitiligo	
Պորտ	պորտ		umbilicus, omphalos	
Պտուղ աչքի	բիբ		pupilla	
	Ջ			
Ջիղ	1. նյարդ		1. nervus	
	2. ջիլ		2. tendo	
	3. մկան		3. musculus	
Ջիլ	ջիլ		tendo	
Ջղային	նյարդային		nervosus	
Ջրհեղ	1. մեզ		1. urina	
	2. միզածորան		2. ureter	
*Ջուր	արտազատանք		secretum	
*Ջուր աչի	արտասուք, արցունք		lacrima	
*Ջուր լեղի	ծծումբ (ականջի)		sulfur (auriculare)	
*Ջուր բաղցր	թուք, շողիք		saliva	
*Ջուր հոտած	սերմ		sperma	

Ս

*Սայիմ	աղիճ, քաղցած աղիք	صائم	intestinum jejunum	
*Սառնենի	ոսպնյակ	جليدي	lens crystalina	
Սավտայ	սև մաղձ	سوداء	atrabilis	
Սավտայկոտ	մելամաղձոտ			
Սարդոստենի	ցանցենի (ոչ տարբերակված մասը)	عنكبوتية	retina	
Սաքթայ	ուղեղային կաթված	سكتة	apoplexia cerebri	
Սաֆրայ	խարտյաշ մաղձ	الصفراء		
*Սեկ	1. անոթենի		1. chorioidea	
	2. սաղմի պատող թաղանթը		2. chorion	
Սերմ	սերմ		sperma	
Սիրտ	սիրտ		cor	
Սկուտակ	գանգ		cranium	
Սպի	սպի		cicatrix	
Սսխայ	ջրգողություն	استسقاء	ascites	
Ստածում	բուժում		medicatio	
Ստամոք	ստամոքս		ventriculus, gaster	γαστήρ, στόμαχος
Ստամոքին յատակն	ստամոքսի հատակ		fundus ventriculi	
Սրունք	սրունք		crus	
Սուլիպէ	պնդենի	صلبة	sclera	

Վ

*Վաթած	բիբի լայնանալուց լույսի ցրվելը, սփռվելը			

Տ

*Տաղիղ	զալարաղիք, զստաղիք	دقيق	intestinum ileum	
Տապաղայ	1. թաղանթ	طبقة	membrana	
	2. խավ, շերտ			

Տարաճայ	աստիճան	درجة	gradus
Տաֆիայ	վտարաղ	طافية	
Տեսանելիք	տեսանելիք, տեսողական օրգան		organon visus, lux
Տեսութին	տեսողութիւն		visus
	Ց		
*Ցամար աղէճորտ	աղիճ, բաղցած աղիք		intestinum jejunum
Ցանկութին	սեռական հակում		libido sexualis
Ցաւ	հիւանդութիւն		morbus
Ցաւած	հիւանդ		aegrotus
	Ու		
Ուխտաւոր (ըխտաւոր)	վերնոտ, լուսնոտ		epilepticus
Ուխտաւորութին (ըխտաւորութին)	վերնոտութիւն, լուսնոտութիւն, ընկնաւորութիւն		epilepsia
Ուղեղ (ըղեղ)	ուղեղ		cerebrum, encephalon
Ուռեցուորութին	այտուց	استسقاء لحمي	oedema
	Փ		
Փալափուշա	միզափամփուշտ		vesica urinaria
Փայծաղ	փայծաղ		lien
Փող	շնչափող		trachea
*Փող չեղ	տեսանելով		n. opticus
Փոր	փոր, որովայն		abdomen, venter
Փորացաւութին	1. ստամոքսի բորբոքում 2. աղեբորբ		1. gastritis 2. enterocolitis
Փորոք, փորուած	գանգուղեղի փորիկ, փորոք		ventriculus encephali
	Ք		
Քար	քարի հիւանդութիւն		lithonephrosis

Քիթ	*քիթ*		nasus
Քթափող	*քթածակ, ռունգ*		naris
Քնատեղ	*քունք*		tempus
Քոս	*քոս*		scabies
Քութեշ	*Հարսանիթ, վարդածոց, քութեշ*		scarlatina
**Քոննաշ*	*ժողովածու*	كناشة	

Օ

*Օդ (*պիստատ, *խու-պատ)*	*օդ (ներշնչման, արտաշնչման*		aer (inspiatorius, ex-piratorius)
Օտարիտ	*փայլածու մոլորակ*	عطارد	Mercurius

Ֆ

Ֆալիճ	*անդամալուծություն*	فالج	paralysis

С. А. ВАРДАНЯН

АРМЯНСКАЯ МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В XII ВЕКЕ (НА ОСНОВАНИИ ТРУДОВ МХИТАРА ГЕРАЦИ И АБУСАИДА ПО АНАТОМИИ)

В настоящей работе автором были изучены армянские медицинские термины XII века на основании принадлежащего перу Мхитара Гераци фрагмента «О строении глаза» и «Анатомии человека» Абусаида.

Проведенное исследование позволило автору прийти к следующим выводам:

1. Армянская медицинская терминология в XII веке находилась на довольно высоком научном уровне .Подавляющее большинство ее терминов составляли коренные армянские слова (75%).

2. Армянская медицинская терминология была тесно связана с арабской и греко-латинской терминологией. В вышеупомянутых трудах Мхитара Гераци и Абусаида подавляющее большинство заимствованных терминов—арабского и греческого происхождения.

3. В развитии армянской медицинской терминологии большую роль сыграли крупнейший армянский врач средневековья Мхитар Гераци и врач сирийского происхождения Абусаид, трудившийся на ниве армянской медицины. По нашим данным, Мхитар Гераци использовал 27 новых терминов, а Абусаид—37. Особенно велика заслуга Мхитара Гераци, который создал целую традицию в области медицинской терминологии, в частности, в области офтальмологии.

4. На основании изучения медицинских терминов, извлеченных из вышеупомянутых трудов Мхитара Гераци и Абусаида, автором был составлен армянско-арабо-латинский медицинский словарь средневековых армянских терминов, который служит приложением к статье (280 терминов).

S. A.VARDANIAN

LA TERMINOLOGIE MEDICALE ARMÊNIENNE AU XII SIECLE (D'APRÊS LES OUVRAGES EN ANATOMIE DE MKHITAR HERATSI ET D'ABOUSSAID

L'article est consacré aux termes médicaux arméniens du XII siècle extraits du fragment „Sur la structure de l'oeil" de Mkhitar Heratsi et de „L'anatomie de l'homme" d'Aboussaid.

Une étude minutieuse a permis à l'auteur de conclure:

1. La terminologie médicale arménienne se trouvait au XII siècle à un niveau assez élevé. La majeure partie des termes étaient d'origine arménienne (75%).

2. La terminologie médicale arménienne était étroitement liée à la terminologie arabe et gréco-latine. Dans les ouvrages précités de Mkhitar

Heratsi et d'Aboussaid la plupart des termes empruntés sont d'origine arabe et grecque.

3. Mkhitar Heratsi, le célèbre médecin arménien du Moyen Age, et Aboussaid, médecin d'origine syriaque mais travaillant dans le domaine de la médecine arménienne, ont joué un rôle important pour le développement de la terminologie médicale arménienne. D'après nos données Mkhitar Heratsi a utilisé 27 nouveaux termes médicaux et Aboussaid 37. Particulièrement grand est le mérite de Mkhitar Heratsi qui a établi les traditions de la terminologie médicale, en particulier dans le domaine de l'ophtalmologie.

Le travail sur les termes médicaux extraits des ouvrages de Mkhitar Heratsi et d'Aboussaid a permis à l'auteur de l'article de rédiger un dictionnaire armeno-latin des termes médicaux de l'Arménie médiévale. Ce dictionnaire comprenant près de 280 termes est donné en appendice.